

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В ЄГИПТІ

Петрова Ю. І.

Проблема історії розвитку арабської мови (АМ) становить значну прогалину в лінгвоарабістиці та являє собою один з найактуальніших напрямів сучасної світової семітології. Цьому аспекту арабського мовознавства традиційно не приділялося достатньої уваги [Рыбалкин 2003, 67]. Чимало праць радянських, російських та зарубіжних дослідників присвячені проблемам, пов'язаним зі становленням класичної арабської мови (КАМ) у VI–VII століттях – періодом, який став переломним у розвитку АМ з огляду на формування письмової традиції арабів, основу якої було закладено з появою першої літературної пам'ятки – Корану [Белова 1999, 7]. Однак наукові дані про подальший розвиток АМ на неосяжних територіях Халіфату вельми обмежені, що пояснюється браком лінгвістичного матеріалу, який відображав би особливості еволюції АМ від її класичної форми до сучасних регіональних варіантів. Зокрема, значний інтерес становлять питання інтерференції АМ із мовами автохтонного населення завойованих країн, виявлення джерел формування діалектів АМ та особливостей мовного зсуву в кожній із мовних спільнот, роль субстрату в кожному арабському діалекті й регіональних варіантах арабської літературної мови (АЛМ). Ці проблеми досі чекають наукової постановки та потребують залучення даних порівняльно-історичного афразійського мовознавства й порівняльного дослідження арабських діалектів як у синхронії, так і в діахронії.

Для історії розвитку АЛМ розроблена періодизація, яка спирається на екстралінгвістичні чинники (суспільно-політичні умови в арабських країнах, періоди культурного відродження) і включає: 1) ранньокласичний період (VII–X ст.); б) класичний період (X–XVIII ст.); в) сучасний період [Белова 1999, 8]. Однак ця періодизація не враховує внутрішньолінгвістичний розвиток мови (як АЛМ, так і діалектів), який становить першочерговий інтерес для сучасної лінгвоарабістики.

У цій статті здійснено спробу систематизації нечисленних наявних даних про мовну ситуацію в Єгипті в ранньокласичний та на початку класичного періодів розвитку АМ (VII–XIII ст.) у світ-

лі екстралінгвістичних чинників із залученням підходів до проблеми внутрішнього розвитку АМ в цю епоху.

Історія АМ в Єгипті бере початок від середини VII ст., коли протягом 641–642 рр. країну завоювали араби. Автохтонне населення на той період розмовляло коптською мовою, яка є останньою стадією пізнього періоду розвитку давньоєгипетської мови (із III ст. н. е.) [Коростовцев 1963, 123] й входить до єгипетської гілки афразійської мовної сім'ї. Однак коптська мова – рідна для переважної більшості населення країни – ніколи не була державною, оскільки з III ст. до н. е. до VIII ст. н. е. цю функцію виконувала мова правлячої верхівки – грецька [Еланская 1964, 8]. Водночас коптська мова широко використовувалась поряд із грецькою в діловодстві та особистій кореспонденції [Clackson, 23]. Таким чином, мовну ситуацію в Єгипті напередодні арабського завоювання можна охарактеризувати як коптсько-грецький білінгвізм.

Існують дані про те, що контакти арабів з Єгиптом розпочалися задовго до його завойовання. Зокрема Синайський півострів, східні й північно-східні райони країни були територією масової міграції аравійських племен протягом кількох століть. На момент завоювання в Єгипті вже існували арабські спільноти, які мешкали на території Західного Синаю, уздовж східного берега Нілу та узбережжя Червоного моря. К. Хоулз наводить дані грецьких істориків, датовані 66 р. до н. е., згідно з якими деякі з цих районів були частково арабізовані вже на той період [Holes 1995, 18].

Чисельність війська Амра ібн аль-Аса, яке вирушило на завойовання Єгипту, не перевищувала 3,5 тис. вершників [Большаков 2000, 103] проти населення Єгипту, яке на той час, за різними даними, становило 6–8 мільйонів [Васильев 1986, 180]. Чисельність арабського гарнізону в Аль-Фустаті в період правління халіфа Муавії (661–680 рр.) становила 40 тис. осіб [‘Umar 1970, 33].

Проте впродовж перших століть гіджри кількість арабів значно збільшилася через масову імміграцію арабських (здебільшого південних) племен. Зокрема на початку VIII ст. до Єгипту переселилися 5 тис. сімей кайситів та певна кількість бедуїнів [Певзнер 1974, 74]. А. Омар наводить дані щодо переселення до Єгипту 33 племен у період між 133 і 242 роками гіджри [‘Umar 1970, 40]. Загальна кількість арабів-мігрантів у перші століття гіджри становила приблизно 150 тис. [Васильев 1986, 180].

Після завойювання араби спочатку компактно селилися у великих військових поселеннях (містах-таборах), аби не загубитися в масі корінного населення. Квартали північних і південних арабських племен в аль-Фустаті та їхні пасовиська в різних районах країни були розташовані по сусідству одне з одним, але ізольовані від місцевого населення, що сприяло формуванню в них на той час самоідентифікації як єдиного арабського народу, а не представників конкретних племен [Певзнер 1974, 75–76].

Проте з середини II ст. гіджри розпочинається процес інтеграції арабів у єгипетське суспільство та їхньої асиміляції з автохтонним населенням. Важливу роль у цьому процесі відіграло проникнення арабів до сільської місцевості, де на той період проживала переважна більшість мешканців [Hiḡāzī, 278].

Розглянемо процес розвитку мовної ситуації в Єгипті після арабського завоювання, спираючись на періодизацію, запропоновану дослідником Ахмадом Омаром, який виділяє три її основні етапи: а) коптсько-арабський білінгвізм; б) процес мовного зсуву; в) остаточна арабізація [‘Umar 1970, 28].

Етап білінгвізму (за А. Омаром – *marḡalat al-munāwaša* «етап зіткнення») розпочинається з переселенням арабських племен до Єгипту після завоювання й триває до кінця I ст. гіджри. А. Омар зазначає, що цей період характеризується співіснуванням коптської й арабської мов та їхньою взаємною інтерференцією [‘Umar 1970, 29]. Точніше було б охарактеризувати цю ситуацію як коптсько-грецько-арабський трілінгвізм. Серед екстралінгвістичних чинників, які сприяли такому положенню: а) мирне співіснування єгиптян та арабів у відносній взаємній ізоляції; б) високий адміністративний статус єгиптян після того, як вони обійняли посади візантійців, що залишили країну; в) нечисленність арабів порівняно з основною масою населення (на початку VIII ст. кількість єгиптян становила близько 8 млн, арабів – не більше 80 тис. [Holes 1995, 24]); г) помірна податкова політика щодо тих, хто відмовився прийняти іслам, і, відповідно, чисельна перевага християн у цей період [‘Umar 1970, 29–37].

Привертає увагу відсутність жорсткої мовної політики впродовж більшої частини цього етапу. Наказ про надання арабській мові статусу офіційної було видано в 706 р. єгипетським валі Абдуллою ібн Абдулмаліком ібн Марваном [‘Umar 1970, 30]. На той момент цю функцію виконувала грецька мова та, на думку

деяких дослідників, частково коптська [Holes 1995, 18]. За даними А. Омара, у період між 675 р. і 775 р. співвідношення мов в офіційній документації було таким: 85% – коптська, 9% – грецька, 6% – арабська. Він зазначає, що функціонування АМ як другої офіційної розпочалося невдовзі після завоювання, оскільки перший документ, де АМ використана поряд із грецькою, відноситься до 22 р. гіджри (тобто за 65 років до проголошення АМ єдиною офіційною мовою). Перший стовідсотковий арабомовний документ в Єгипті датований 709 р. [‘Umar 1970, 31]. На початку VIII ст. позиції коптської мови поступово слабшають не лише в письмовій сфері, а й в усній комунікації. Очевидно, в цей період розпочинається розвиток регіональної усної форми АМ в Єгипті. На думку А. Ю. Кримського, наприкінці I ст. гіджри в різних частинах Халіфату вже сформувалися «просторіччя» зі значними відмінностями від класичного типу [Крымский 1905, 124].

Етап поступового мовного зсуву від трилінгвізму до арабського монологізму (за А. Омаром – *marḥalat at-taqaddum* ‘етап просування’) триває півтора століття (II ст. гіджри – перша половина III ст. (до 830 р.) [‘Umar 1970, 38]. Слід зазначити, що підходи арабських авторів до проблеми арабізації (в даному разі Єгипту) відрізняються значним ступенем суб’єктивності (залежно від релігійної належності та політичних поглядів). Мусульманські дослідники зазвичай зображують арабізацію та ісламізацію як швидкий, мирний і безболісний процес, тоді як копти (Kāmil 2005, Maqār 2004, Sobhy 1950) схильні наголошувати на стійкості своєї мови, культури й віри в їхньому протистоянні з іноземними (як візантійською, так і арабською). Зокрема, А. Омар зазначає, що для єгиптян арабізація не становила жодних труднощів і не викликала ніякого протесту, оскільки позначала лише перехід від однієї офіційної іноземної мови (грецької) до іншої [‘Umar 1970, 38]. При цьому він не бере до уваги необхідність переходу на іншу систему письма (тоді як коптський алфавіт базувався на грецькому) і той факт, що відмова від грецької мови фактично позначала розрив з християнством, оскільки релігійну термінологію складала здебільшого грецька лексика, а в АМ система християнських понять та реалій на той момент не була розроблена. А. Кримський та М. Хігазі об’єктивно зазначають, що мовний зсув відбувається доволі швидко в разі контакту близькоспоріднених мов (як-от арабська й арамейська), чого не можна сказати про

арабську і коптську, тому арабізація Єгипту зайняла більше часу, ніж арабізація Сирії та Іраку, населення яких розмовляло діалектами арамейської мови [Крымский 1905, 108; Hiġāzī, 245].

Стосовно ісламізації Єгипту існують дані, що вона розвивалася настільки інтенсивно, що правителі намагалися навіть гальмувати цей процес, аби не зменшувати прибутки скарбниці [Васильев 1986, 184; Holes 1995, 24]. З іншого боку, відомий коптський дослідник Дж. Собхі зазначає, що певний час після завоювання єгиптяни сприймали іслам як чергову ересь (на зразок несторіанства), прийняття якої позначало як релігійну, так і національну інтеграцію в ісламську умму та розрив зі своїми коренями, до чого більшість єгиптян не були готові [Sobhi 1950]. А. Омар вказує на III ст. гіджри як на період початку кількісного домінування мусульман та втрати коптами впливу в країні [‘Umar 1970, 46].

Серед чинників, які сприяли арабізації – а) витіснення мусульманами коптів з адміністративних посад і необхідність у зв’язку з цим оволодіння останніми АМ; б) масове переселення аравійських племен до Єгипту; в) звільнення від податків тих, хто приймав іслам [‘Umar 1970, 38–42]. Поворотним моментом у цьому процесі став 833 рік, коли відбувся розпуск арабського гарнізону в Єгипті, що, з одного боку, зменшило ступінь політичного впливу арабів, з іншого – поклало початок їхній асиміляції з місцевим населенням та збільшенню соціального впливу [Hiġāzī, 277].

Завершення мовного зсуву та остаточний перехід на АМ (за А. Омаром – *marḥalat an-naṣr* «етап перемоги»), на думку А. Омара, відбувається впродовж другої половини III ст. та в IV ст. гіджри [‘Umar 1970, 45]. Однак питання остаточної арабізації Єгипту є досі дискусійним. Зокрема, Ренодо вважає, що протягом століття після завоювання АМ остаточно витіснила коптську на більшості території країни, тоді як О’Лірі – що коптську мову вживали розмовною поза межами монастирів до X ст. [‘Umar 1970, 49]. Останню теорію підтверджує той факт, що в цей період бурхливо розвивалася коптська народна поезія і саме до цієї епохи відноситься більшість літературних пам’яток [Еланская]. На думку Каля, позиції АМ остаточно закріпилися в XI ст. А. Омар вважає, що в середині III ст. гіджри володіння АМ було необхідною умовою повноцінної інтеграції в єгипетське суспільство [‘Umar 1970, 44], а М. Хігазі – що в епоху Омейядів автохтонними мовами розмовляли середні й нижчі прошарки населення [Hiġāzī,

242]. О. Васильєв зазначає, що коптська мова функціонувала протягом п'яти століть після завоювання, доки її цілком не витіснила АМ [Васильєв 1986, 184], а К. Хоулз – що процес арабізації зайняв тривалий час і охопив здебільшого міста [Holes 1995, 25]. Більшість авторів вказують на IX ст. як на поворотний період у мовній історії Єгипту. М. Хігазі вказує на те, що в IV ст. гіджри арабізація в Єгипті досягла значних успіхів, але, за свідченням географа Аль-Мукаддасі, деякі християни спілкувалися на той час коптською [Hiḡāzī, 266].

Найбільш обґрунтованою постає думка К. Ферстесха, який вважає, що Нижній Єгипет було повністю арабізовано протягом трьох століть після завоювання з огляду на масову імміграцію бедуїнських племен з Аравійського півострову, тоді як в Верхньому та в сільській місцевості цей процес просувався набагато повільніше [Versteegh 1997].

У цьому контексті слід вказати на кілька підходів до подальшої долі коптської мови. За даними А. Омара, у X ст. на перемогу АМ вказує поява арабомовних творів коптських діячів, а в XI ст. АМ стає рідною для всього населення без винятку [‘Umar 1970, 52–53]. Але більшість дослідників вказують на значно триваліше функціонування коптської мови у Верхньому Єгипті [Певзнер 1974, 77; Holes 1995, 25; Maqār 2004, 11].

Відомий коптолог А. Єланська зазначає, що коптська мова була повністю витіснена арабською з практичного вжитку на початку II тис. У XIII ст. виникає коптська філологія з огляду на необхідність складати граматики мови, яка втратила комунікативні функції, але зберігає релігійні [Еланская 1993, 29–30]. З цього періоду коптські релігійні діячі пишуть твори та виступають із промовами здебільшого арабською мовою [Kāmil 2000, 107] (за даними А. Єланської – вже з X ст. [Еланская 1964, 11]). Останній літературний твір саїдським діалектом – поема “Тріадон” – написаний на початку XIV ст. і мав на меті пропаганду знання коптської мови [Еланская]. За іншими даними, останнім автором, який писав коптською мовою як рідною, був патріарх Марк III (XII ст.) [Gee 2002, 14]. На думку А. Омара, у XII–XIII ст. майже на всій території Єгипту знавців коптської мови можна було знайти лише серед християнського духовництва [‘Umar 1970, 54], а кількісне конфесійне співвідношення, яке існує нині в Єгипті (10% християн, решта мусульмани), склалося вже в XIV ст. [‘Umar 1970, 47].

Доволі загадковим постає процес арабізації Верхнього Єгипту. Коптсько-арабський (а пізніше арабсько-коптський білінгвізм) у ньому, за даними різних учених, тривав до: XII–XV ст. [Еланская 1964, 7], XVII ст. [Kāmil 2000, 107], XVIII ст. [Maqār 2004, 11] або навіть до XIX ст. [Коростовцев 1963, 126]. За свідченням арабського історика Аль-Макрізі, у XV ст. християни Верхнього Єгипту (особливо жінки й діти) знали лише коптську мову [Kāmil 2000, 107]. Академік М. Коростовцев погоджується з цим фактом [Коростовцев 1963, 125], тоді як А. Омар рішуче його спростовує, вважаючи, що повна арабізація Верхнього Єгипту “запізнилася” лише максимум на два століття після арабізації Нижнього в XI ст. [‘Umar 1970, 54, 79]. Наводять згадки про французького мандрівника Ванслеба, який начебто бачив останнього носія коптської мови у 1673 р. [Holes 1995, 25], та про інформантів серед населення Верхнього Єгипту, які стверджували, що коптська мова ще функціонувала як жива в деяких віддалених населених пунктах наприкінці XIX–початку XX ст. [Коростовцев 1963, 125]. Отже, крапка в цьому загадковому питанні не поставлена, і, незважаючи на брак відповідних письмових джерел, окремі спеціальні дослідження могли б принаймні частково прояснити істину й наблизити сходознавчу науку до формування цілісної картини діахронічного розвитку як АМ, так і інших мов афразійської сім’ї.

Другий аспект розвитку АМ (власне лінгвістичний) традиційно розглядають як поступову трансформацію від синтетичного ладу АЛМ до аналітичного діалектного за внутрішніми законами АМ. Серед теорій західних арабістів про джерела формування мовної ситуації в арабському світі найбільш обґрунтованим вважається підхід Ч. Фергюсона (гіпотеза “військово-міського койне” [Miller 2006, 594]). На його думку, в перші століття гіджри на території Халіфату існувало відносно гомогенне наддіалектне койне, яке не асоціювалося з конкретним діалектом і в багатьох аспектах відрізнялося від КАМ. Ця мовна форма сформувалася внаслідок складного процесу міждіалектних контактів без домінування якогось одного джерела. Дослідник вважав, що ця форма виникла до арабських завоювань, але зазнала найбільшого розвитку в процесі розселення арабів на широких територіях. Вона функціонувала здебільшого в містах і арміях і поширилася разом з розвитком арабської урбанізованої культури.

Прояснення цього факту ускладнюється тим, що ця наддіалектна форма рідко використовувалася в письмовій сфері. На думку дослідника, після арабського завоювання інтерференція койне з місцевими мовами залежала від ступеня урбанізації, тому склався особливий тип міського діалекту з його типологічними особливостями. Вчений перераховує 14 типологічних рис, здебільшого морфологічних, властивих всім сучасним діалектам, які беруть початок від спільного койне: втрата форми двоїни, *taltalah* (заміна короткого *a* на *i* в дієслівних та іменних словоформах), перехід недостатніх дієслів типу *da 'ā* до типу *ramā*, перебудова структури подвоєних дієслів, трансформація прийменників *li* та *'ilā*, спрощене узгодження числівників від 3 до 10, трансформація числівників другого десятку в композити, втрата суперлативом форми жіночого роду, поширення моделі множини *fu 'āl* якісних прикметників, втрата гемінації суфіксом відносного прикметника, уніфікація форм відносного займенника (*'illi*), перехід фонем *z* у *d*, лексичні заміни (питальні займенники, частки, дієслова *ġāb* ‘приносити’, *šāf* ‘бачити’) [Ferguson 1959, 616–619].

Гіпотезу Ч. Фергюсона піддає сумніву Д. Коен (прихильник теорії “міських койне”), аргументуючи це тим, що низка з перелічених Ч. Фергюсоном спільних діалектних особливостей не відповідає критеріям, які визначають походження діалектів від одного джерела: а) ці риси мають бути типовими для всіх осілих діалектів; б) вони не мають існувати в КАМ та бедуїнських говірках; в) їхнє виникнення не має бути пов'язаним з природним внутрішнім розвитком мови. На думку дослідника, інновації в осілих діалектах слід вважати результатом їхньої паралельної, незалежної один від одного еволюції [Miller 2006, 594].

Інший підхід запропонував К. Ферстесх – автор гіпотези піджинізації й креолізації, згідно з якою в перші століття гіджри тотальній арабізації на всіх завойованих територіях передували етапи мовної ситуації, які проходять суспільства в разі екстремальних мовних контактів, зокрема піджинізація, креолізація та декреолізація [Holes 1995, 19]. Піджин, який ні для кого не є рідною мовою, являє собою контактну мову, яка виникає в екстремальних ситуаціях мовних контактів внаслідок взаємодії двох процесів – свідомого спрощення суперстратної мови її носіями та неповного її засвоєння носіями субстратної мови і відображає відносини соціальної нерівності між учасниками контактної

ситуації [Вахтин 2004, 136]. Дж. Собхі також згадує про «суміш коптської та арабської мов», яка, на його думку, була поширена серед єгиптян, які прийняли іслам, і заклала основу для єгипетського діалекту [Sobhi 1950].

К. Ферстеєх намагається відшукати у фонетичних і граматичних системах арабських діалектів спільні ознаки, властиві всім піджинам (як-от: відсутність флективної морфології, спрощення дієслівної системи, лексичне вираження дієслівних категорій [Вахтин 2004, 139–145]). На його думку, перші піджинізовані форми використовували одну незмінну дієслівну основу, а дієслівні афікси виникли на пізнішій стадії [Versteegh 1984, 85]. Як можливий прояв піджинізації в сучасних арабських діалектах дослідник розглядає такі явища: 1) спрощення діалектних фонологічних систем порівняно з КАМ; 2) зникнення категорії відмінка та кінцевих флексій; 3) вираження темпоральних відтінків дієслова через допоміжні дієслова (в єгипетському діалекті *ba'a* «ставати»); 4) заміна класичних питальних займенників (особливо *tan* «що» та *mā* «хто») перифразованими формами в усіх діалектах. На думку дослідника, цей процес свідчить про можливе спільне походження арабських діалектів та спільні риси в їхньому розвитку; 5) виникнення в деяких діалектах означеного артикля з форми вказівного займенника (як приклад К. Ферстеєх демонструє елемент *ha-*, наявний в діалектах Леванту, який в певних позиціях втрачає функцію займенника й функціонує як артикль); 6) вираження категорії означеності-неозначеності за допомогою додаткових лексичних засобів (лексеми *wāhid* «один», *šī* «щось») та ін. [Versteegh 1984, 82–99]. Перелічені К. Ферстеєхом і Ч. Фергюсоном спільні діалектні типологічні риси багато в чому збігаються, хоча їхнє походження вчені пояснюють по-різному.

Змішані форми АМ (суперстратної) та мов автохтонного населення (субстратних), вступили до наступного етапу розвитку – креолізації (нативізації піджина та виникнення креольської мови, яка має носіїв [Вахтин 2004, 144]), за теорією К. Ферстеєха, із початком асиміляції арабів з місцевим населенням (в Єгипті це кінець VIII – перша половина IX ст.). Чим вищий був відсоток змішаних шлюбів та інтенсивність асиміляції, тим швидше креольські мови витісняли і КАМ, і автохтонні [Holes 1995, 19]. На цьому етапі, на думку К. Ферстеєха, в арабських діалектах виникли маркери дієслівних категорій, які розвилися від допоміж-

них дієслів, наприклад, показник футуральності в єгипетському та сирійських діалектах *ḥa/raḥ* від дієслова руху *rāḥ*, показник теперішнього тривалого часу, утворений від дієслів зі значенням «сидіти» та близьких до нього (в єгипетському діалекті *'ā'id*) [Versteegh 1984, 86–87].

Останній та найдовший етап розвитку – декреолізація (процес повторного зближення креольської мови з субстратною або суперстратною мовою (в даному разі з АЛМ) – за К.Ферстеєхом, розпочався завдяки збільшенню носіїв АМ, інтенсивній ісламізації, мовній політиці та розвитку лінгвістичної науки у арабів [Holes 1995, 19]. На цьому етапі АМ як суперстратна виступила в якості мови-лексифікатора (на лексичному матеріалі якої базується піджин).

З теорією К. Ферстеєха не погоджуються багато арабістів, оскільки матеріал сучасних ДАМ не демонструє ознак попередніх процесів піджинізації, а аналізовані риси слід трактувати як наслідок внутрішнього розвитку АМ або міждіалектних контактів [Miller 2006, 595]. К. Хоулз вказує на відсутність будь-яких зафіксованих у рукописах досліджуваних періодів даних, які свідчили б про функціонування в арабських суспільствах змішаних форм мови [Holes 1995, 19]. У випадку з арабсько-коптською інтерференцією може йтися лише про запозичення та лексичний субстрат, ступінь якого не був однаковим: в коптських текстах арабських запозичень дуже мало, а наявні позначають лише медичні та астрономічні терміни [Richter, 98], тоді як єгипетський діалект прийняв значну кількість загальноновживаної коптської лексики. Помилкове вживання форм КАМ, поширене серед населення завойованих територій, розглядалося в філологічних трактатах як *lahn al-‘amma* (солецизм простого народу) [Рыбалкин 2003, 59]. К. Хоулз зазначає, що арабські автори згадують явища солецизму лише протягом перших двох століть після початку мовних контактів, а наведені ними приклади являють собою не цілком модифіковану граматичну систему, як це постає в теорії К. Ферстеєха, а форми, які демонструють типологічний розвиток від КАМ до сучасних діалектів [Holes 1995, 19]. Завдяки лінгвістичному аналізу значної кількості арабських текстів (особистої кореспонденції, договорів, розписок тощо) з Єгипту та Сирії перших століть гіджри (деякі з яких датовані 800 р.), стало відомо, що в них використовувалася спрощена повсякденна форма АМ перехідної

стадії від КАМ до діалектів, яка не має нічого спільного з піджином [Holes 1995, 20]. Дійсно, якби в різних частинах Халіфату функціонували піджини, сформовані на базі АЛМ та субстратних мов, які не є близькоспорідненими (коптської, арамейської, берберської), вони б дали в процесі подальшого розвитку абсолютно різні креольські мови, тоді як мовні форми в рукописах з різних частин Халіфату, за даними К. Хоулз, є типологічно близькими й мають однакові відмінності від КАМ.

На маргінальну роль субстратних мов у процесі історичного розвитку АМ вказував ще А. Кримський, на думку якого, причини розпаду АМ на наріччя полягають у внутрішньомовних законах «органічного природного розвитку мови». Вчений спростовує поширену серед арабських філологів думку про вирішальний вплив інших мов у процесі «викривлення» АМ, аргументуючи це тим фактом, що навіть мовлення мешканців територіально ізольованої внутрішньої Аравії значно відрізняється від класичної форми АЛМ [Крымский 1905, 110].

Проблема становлення територіальних мовних варіантів конкретної арабомовної країни є ще складнішою. У випадку з Єгиптом дослідження цього аспекта полегшується тим чинником, що протягом всієї своєї історії країна функціонувала як централізована об'єднана держава, населення якої традиційно проживало на відносно невеликій території (долина й дельта Нілу) з дуже високою густиною населення, що сприяло формуванню мовної єдності, виникненню койне й нівелюванню діалектних відмінностей. Сучасний територіальний розподіл ідіомів Єгипту багато в чому продовжує ареальну лінгвістичну картину попередніх епох. Відомо, що коптська мова розпадалася на п'ять діалектів, які формували дві основні групи: 1) діалекти Верхнього Єгипту: а) саїдський (основний); б) ахмімський (район м. Ахмім); в) субахмімський (ас'ютський); г) фаюмський; 2) нижньоєгипетський (бохайрський) [Kāmil 2000, 100]. Деякі дослідники виділяють окремо фаюмський діалект як середньоєгипетський [Коростовцев 1963, 113].

Сучасні діалекти Єгипту за найбільш загальними фонетичними й типологічними ознаками об'єднують у три групи: північну, південну та східну. Традиційно протиставляють діалекти Нижнього (як престижні) та Верхнього Єгипту (як мовлення неосвічених селян). Східна група говірок виникла завдяки урбанізації Синаю.

Виділяють також діалект Середнього Єгипту (від Гізи до Ас'юта) та західні бедуїнські говірки оазисів Лівійської пустелі.

Відмінність між сучасними арабськими діалектами Верхнього й Нижнього Єгипту переважно фонетична, як і у випадку з коптськими діалектами. Говірки східного Синаю формують єдиний діалект із бедуїнськими говірками пустелі Негев. Синайські говірки генетично споріднені з північноаравійськими діалектами, носії яких емігрували до цих територій у перші століття гіджри. Щодо західних говірок, то існує думка про їхній генетичний зв'язок із діалектом Центрального Єгипту. Предки мешканців цих територій були вихідцями з долини Нілу, а в їхньому мовленні досі збереглися риси, які були наявні в діалекті Центрального Єгипту, але стали архаїчними. Спільні риси з діалектами Магрибу сформувалися внаслідок міграції бедуїнських племен із заходу. Одним із результатів цього процесу став берберський діалект населення оазису Сіва [Versteegh 1997].

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти висновку, що протягом розглянутого періоду в Єгипті співіснували два основні типи мовної ситуації – коптсько-арабський білінгвізм (приблизно до X ст. на більшості території, після цього лише у Верхньому Єгипті) та диглосія (КАМ з її державними, літературними й релігійними функціями проти місцевої розмовної форми). Якщо, за твердженням А. Кримського, у III ст. гіджри народні “просторіччя” цілком витіснили з усного вжитку КАМ, яка на той час стала мертвою мовою [Крымский 1905, 127], то навряд чи форма АМ, близька до класичної, могла бути рідною для мешканців завойованих територій (зокрема Єгипту). Оскільки соціальні відносини арабів з єгиптянами почалися не раніше другої половини VIII ст. – початку XIX ст., коли усна форма АМ вже досить далеко відійшла від класичної, то перше покоління дітей-білінгвів від змішаних шлюбів мало володіти коптською мовою та розмовною формою АМ, яка існувала на той час, а наступне покоління вже було носіями останньої. Отже, на XIII ст. у країні, очевидно, складалася доволі складна мовна ситуація, коли населення більш урбанізованого Нижнього Єгипту було носіями розмовної форми АМ, а володіння як АЛМ, так і коптською мовою було прерогативою мусульманської й християнської еліти відповідно, і водночас у сільській місцевості й віддалених населених пунктах Верхнього Єгипту функціонувала ще жива коптська мова.

Незважаючи на інтерес дослідників до історії АМ, її внутрішній розвиток у діячронії в цілому, з одного боку, та розвиток у конкретному ареалі в конкретний історичний період, з іншого, залишаються маловисвітленими проблемами. На думку К. Хоулз, встановлення точної хронології розвитку АМ у різних частинах Халіфату є недосяжною метою з огляду на брак матеріалу. Єдиним регіоном, звідки до нас дійшли письмові джерела, які можуть пролити світло на цю проблему, є Єгипет і східне Середземномор'я [Holes 1995, 31]. Подальші дослідження й лінгвістичний аналіз оригінальних текстів відповідних епох мають наблизити арабістику до розв'язання проблем, зазначених у цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Белова А. Г.* Очерки по истории арабского языка. – М.: Изд-во вост. лит., 1999. – 168 с.
- Большаков О. Г.* История Халифата. Т. 2: Эпоха великих завоеваний. – М.: Изд-во вост. лит., 2000. – 294 с.
- Вахтин Н. Б., Головкин Е. В.* Социолінгвістика і соціологія мови. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2004. – 335 с.
- Васильев А. М.* Египет и египтяне. – М.: Мысль, 1986. – 255 с.
- Еланская А. И.* Изречения египетских отцов. – СПб., 1993. – 352 с.
- Еланская А. И.* Коптская литература // Ел. ресурс: <<http://www.feb-web.ru>>.
- Еланская А. И.* Коптский язык. – М.: Наука, 1964. – 124 с.
- Коростовцев М. А.* Введение в египетскую филологию. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – 167 с.
- Крымский А. Ю.* Семитские языки и народы. Лекционные обработки (по Т. Нёльдеке) и лекции А. Крымского. Черновое издание // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. – Вып. V, ч. 2. – М., 1905. – 275 с.
- Певзнер С. Б.* Рассказ Ибн 'Абд аль-Хакмама о древней истории Египта // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник 1971. – М.: Наука, 1974. – С. 61–85.
- Рыбалкин В. С.* Классическое арабское языкознание. – К.: Стило, 2003. – 406 с.
- Clackson C. J.* Papyrology and the Utilization of Coptic Sources //

- Papyrology and the History of Early Islamic Egypt. – P. 21-44. – Ел. pecypc: <<http://www.books.google.com>>.
- Ferguson, Charles.* The Arabic Koine // Language. – 1959. – Vol.35, № 4. – P. 616–630.
- Gee, John.* An Overview of Coptic Literature. – 2002. – 14 p. – Ел. pecypc: <<http://www.coptic.org/language>>.
- Hiġāzī, Maḥmūd Fahmī.* ‘Ilm al-luġa al-‘arabiyya. – Al-Qāhira. – 379 p.
- Holes, Clive.* Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties. – New York: Longman Publishing, 1995. – 343 p.
- Kāmīl, Murād.* Ḥaḍārat miṣr fī al-‘aṣr al-qibṭī. – Maktabat al-maḥabba, al-Qāhira, 2005. – 336 p.
- ‘Umar, Aḥmad Muhtār.* Tārīḥ al-luġa al-‘arabiyya fī miṣr. – Al-Hay’a al-miṣriyya al-‘amma li-t-ta’līf wa an-naṣr, 1970. – 165 p.
- Maqār, Sāmīh.* Aṣl al-’alfāz al-‘āmmiyya. – Al-ġuz’ al-’awwal. – Al-Hay’a al-miṣriyya al-‘amma li-l-kuttāb, al-Qāhira, 2004. – 205 p.
- Miller, Catherine.* Dialect Koine// Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics. – Vol. 1. – Brill, 2006. – P. 593–597.
- Richter, Tonio Sebastian.* O. Crum AD.15 and the Emergence of Arabic Words in Coptic Legal Documents// Papyrology and the History of Early Islamic Egypt. – P. 97-115. – Ел. pecypc: <<http://www.books.google.com>>.
- Sobhy, Georgy.* Common words in the spoken Arabic of Egypt, of Greek or Coptic origin. Le Caire, 1950. – Ел. pecypc: <<http://www.coptic.org/language/georgy>>.
- Versteegh, Kees.* Dialects of Arabic // The Arabic Language. – The Edinburgh University Press, 1997. – Ел. pecypc: <<http://www.arab-world.nitle.org>>.
- Versteegh, Kees.* Pidginization and Creolization: the Case of Arabic// Current Issues in Linguistic Theory. – Amsterdam/Philadelphia. – 1984. – Vol. 33 – 194 p.